

Бранко Тошовић
Синтаксички пројекција
21-28

МСС

**БЕОГРАД
НОВИ САД**

12 - 16. 9. 2001.

**НАУЧНИ
САСТАНАК
САДВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

**АКТУЕЛНА ПИТАЊА
ПРОУЧАВАЊА, НОРМИРАЊА И
НАСТАВЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА**

31/1

БЕОГРАД, 2003.

-995

Бранко Тошовић
Graz

СИНТАКСИЧКИ ПРОЈЕКЦИОНАЛ

0. У језику се сваки елеменат налази у вези са сваким елементом, и то без изузетка. У тој мрежи односа постоји систем потенцијалних, реалних и нереалних корелација. Потенцијалне корелације су теоретски могући саодноси, који дају максималну ентропију, реалне корелације су регистровани саодноси, нереалне корелације су праксом непотврђени односи. Све те корелације могу бити хомогене (ако не излазе из одређеног система) и хетерогене (ако се успостављају између јединица различитих система). Постоје такође виталне и латентне корелације: прве активно дјелују у систему, а друге нису присутне у језику, али се у одређеном тренутку могу активирати.

1. Постоје два основна корелациона мегасистема: интеракционал и пројекционал. Први представља систем односа, форми, значења, функција и категорија у синтаксичким јединицама (синтаксемама), други образују поједине перспективе: прожимањем двију перспектива (нпр. логичке и граматичке) добија се синтаксички бипројекционал, интеракцијом трију перспектива настаје терпројекционал итд. Поред интеракционала и пројекционала постоји још један корелациони мегасистем – категоријал. Док прва два система (пројекционал и интеракционал) не претпостављају ограничења у погледу врсте односа, категоријал обухвата оно што је компатибилно.

Обједињавањем интеракционала, пројекционала и категоријала добија се завршна конструкција – корелационал. Он представља хијерархијски највишу, садржински најпотпунију и феноменолошки најсложенију конструкцију језичких односа уопште. У оквиру корелационала постоје четири подсистема. Један настаје на хијерархијској равни (а), други у дијалектици хомогено-хетерогено (б), трећи на плану кодирања и декодирања (в), а четврти на бази компатибилности (г).

2. Реченица као интегрални систем представља минијатурни синтаксички корелационал. Она садржи широк, цјеловит и комплексан систем веза јединица хиперо- и хипокатегорија.

3. Односи у реченици базирају се на два процеса: на процесу функционалног одбијања и функционалног привлачења. Они задиру у четири је-

зичке сфере: супстанционалну сферу (сферу материје, супстанце), формалну сферу (систем граматичких облика), локациону сферу (линијску организацију граматичких јединица) и функционалну сферу (систем функција које врше грамеме).

4. Реченица као заокружена мисао изражена ријечима, односно као језичка јединица која одражава неку ситуацију, представља комплекс разнородних појава које отварају различите могућности посматрања. Поглед на један од тих аспеката или на комплекс који оне образују називамо перспективом. Будући да се перспективе прожимају, преклапају и укрштају, може се говорити о њиховој радијацији.

5. Реченица преноси неку информацију, има значење и смисао, врши функцију, одликује се парадигматском и синтагматском организацијом, презентира став говорног лица и указује на комуникативну оријентацију. Због такве поливалентности ова синтаксичка јединица има неколико глобалних перспектива: информативну, логичку, семантичку, комуникативну, функционалну, граматичку, прагматичку... Оне се могу даље рашчланити на лексичку, морфолошку, синтаксичку, површинско-дубинску, контекстуалну, индивидуалну, стилистичку и сл. Наведене перспективе се међусобно допуњују стварајући сложен систем односа.

6. Информацијски односи у реченици углавном се свode на однос старог и новог, познатог и непознатог, одређеног и неодређеног, мање важног и више важног. Стога овај аспект има изражен бинаран карактер (чисто граматички аспект је мултиплексан). Он је детерминисан комуникативном ситуацијом и комуникативним задацима, дакле екстралингвистичким факторима. Из таквог угла посматрања ствара се комуникативна перспектива. Језички израз са доведеном до краја пропозицијом и инкорпорираним пресупозицијом настаје избором информације, њеним уланчавањем и лоцирањем информативно важних дијелова на поједина мјеста у реченици. Тако се добија комуникативна перспектива реченице, чији су детерминанти информација, оријентација и линеаризација.

7. Ако се у прожимању перспектива полази од комуникативне перспективе, добија се комуникативни бипројекционал. Он обједињује комуникативну и неку другу перспективу, па настаје информативно-комуникативни, илокутивно-комуникативни, логичко-комуникативни, семантичко-комуникативни, граматичко-комуникативни, прагматичко-комуникативни и текстуално-комуникативни пројекционал.

8. Информативно-комуникативни пројекционал. Реченица је синтаксичка јединица која преноси одређену количину и врсту информације. Угао посматрања реченице са тога аспекта даје информативну перспективу реченице. Обједињавањем информативне и комуникативне перспективе настаје информативно-комуникативни пројекционал. Информативна перспектива реченице је објективна (базира се на квантитативним, егзактним подацима), комуникативна перспектива реченице је субјективна (посматрач процјењује шта је ново). Међутим, информативна перспектива

реченице је једнострана, јер се ствари посматрају само формално (квантитативно), без улажења у семантичку и прагматичку суштину поруке. С друге стране, и комуникативна перспектива реченице је једнострана будући да се информација коју носи реченица своди на бинаран однос: (старо ↔ ново, почетно ↔ завршно). Тема преноси минималну информацију, рема по правилу садржи нову информацију, тачније ремом се елиминише неодређеност која је условљена тиме што је тема информативно сиромашна. За информативну перспективу реченице битно је неколико појава, прије свега фреквенција, вјероватноћа, разноврсност, неодређеност, ентропија, (не)предвидљивост, (не)очекиваност, оригиналност, вриједност, новина, економија и редунданца. Полазна тачка у информативној перспективи реченице је неодређеност. Сматра се да свака информација елиминише неодређеност догађаја и да је информација оно што разбија неодређеност. На комуникативном плану тема и рема на свој начин (не)елиминишу неодређеност.

9. Илокутивно-комуникативни пројекционал. Реченица представља елеменат говорног чина или пак сам говорни чин (у случају њиховог подударња). Говорни чинови долазе у форми локуције, илокуције и перлокуције. Посматрање реченица као дијела говорног чина називамо илокутивном перспективом. Она, заједно са локутивном и перлокутивном, представља једну од субперспектива комуникативне перспективе реченице. Основни конституенти илокутивне перспективе су интенционалност (оријентисаност на циљ) и конвенционалност. Комуникативна перспектива реченице има два аспекта: 1. како је и колико комуникативна организација реченице прожета, детерминисана и(ли) условљена илокутивним чином, 2. како и колико илокутивну организацију захвата комуникативна перспективизација (тематизација и рематизација). Будући да се реченица тек на нивоу говорног чина комуникативно обликује, комуникативна перспектива реченице и илокутивна перспектива реченице дијеле општи реченични аспект – комуникативност, а сам комплекс чини илокутивно-комуникативни пројекционал. Разлика између ове двије перспективе је у томе што комуникативна перспектива реченице обухвата (а) комуникативно позиционирање елемената и сегмената реченице, (б) комуникативно диференцирање врсте информације (нове и старе), а илокутивна перспектива реченице је концентрисана на екстралингвистички циљ, на саговорника, на намјеру да се реченицом нешто саопшти. Комуникативна перспектива реченице је биполарна (има двије компоненте – информациону и позициону), а илокутивна перспектива је монополарна (посједује једну суштину – илокутивну интенционалност). Формална разлика између комуникативне и илокутивне перспективе састоји се у томе што је јединица реализације комуникативне перспективе реченица, а илокутивне перспективе говорни чин (који може чинити једна, двије или више реченица). Ове двије перспективе највише обједињује интенционалност, јер је намјера (интенција) оно што чини тежиште обију перспектива.

Тематско-рематска организација може бити у функцији илокуције. Овдје је основно питање колико поједини елементи комуникативне перспективе реченице (тема и рема) доприносе појачавању или смањивању илокутивне силе (комуникаторске усмјерености исказа), тачније колико су рема и рема илокутивни (у стању да мијењају илокутивну интенцију). Постоје двије могућности: а) промјеном комуникативне организације не долази до промјене илокуције и б) промјена комуникативне организације води промјени илокуције. Рецимо, било каквом измјеном у реду ријечи питање као говорни чин остаје питањем: *Заишћо нисћје одговорили на иишћање? – Заишћо на иишћање нисћје одговорили? Промјеном у комуникативној организацији може се ишћја пројозиција реализовати различитом илокуцијом. То се најбоље иосишће инћионационим варирањем. Тако констћиацију (асерцију) Идеш // на одмор можемо претворити у наредбу (дирекцију): Идеш // на одмор. (= 'наређујем ти да идеш на одмор'), чуђење: Идеш // на одмор! (= 'како можеш или на одмор'), иишћање (инћерогаћив): Идеш // на одмор? (= 'је ли идеш на одмор?') и сл. Пермућацијом шеме и реме илокуција осћјаје ишћја: На одмор | | идеш. (= констћиација), На одмор | | идеш. (= наредба), На одмор | | идеш! (= чуђење), На одмор | | идеш! (= сажаљење), Идеш | | на одмор? (= иишћање), с шћом разликом ишћја се у илокуцији фокусира циљ (на одмор) или радња (ићи).*

Логичко-комуникативни пројекционал. Ако се полази са позиције да је реченица завршена, заокружена мисао или суд изражен ријечима, односно да је спој ријечи који има самостални смисао, онда се ова синтаксичка јединица посматра са логичке перспективе. Она се преплиће са комуникативном перспективом и твори логичко-комуникативни пројекционал. Као и комуникативна перспектива реченице, логичка перспектива реченице има бинарну структуру: у њој се издваја оно о чему се говори (предмет мисли) и оно шта се о објекту говори. У логичкој перспективи реченице централни је дио субјекатско-предикатска веза. Логички суд састоји се од субјекта и предиката, при чему је субјекат предмет, оријентир о коме се нешто констатује (изриче или одриче) предикатом. На тој бази настаје предикативност (корелација између предмета и његовог својства) као основно обилежје реченице.

Бинаран однос на коме се граде обје перспективе није идентичан: док се комуникативна перспектива реченице базира на позиционом и информационом односу, суштину логичке перспективе чини истинита или лажна информација. У комуникативној перспективи реченице истинитост/лажност не игра посебну улогу будући да је за овај угао посматрања битан однос ново ↔ старо (инфотема ↔ инфорема), почетна позиција ↔ завршна позиција (позитема ↔ позирема). Промјеном реда мијења се комуникативна перспектива реченице: *Милан // је марљив. – Марљив је // Милан. – Милан // није марљив. Није марљив // Милан.* На плану истинитости/лажности све остаје непромијењено, јер било какво премјештање ријечи у оваквим реченицама не утиче на то да лаж пређе у истину, и обрнуто.

У логичкој перспективи реченице централна пажња се концентрише на то како је исказ мисаоно структуриран и да ли је он правилно организован. У комуникативној перспективи логичност и правилност нису у првом плану, јер сваки исказ па и нелогичан има комуникативну организацију (било која оријентација је комуникативно коректна). Комуникација се не може окарактерисати као истинита или лажна.

Битну улогу у логичко-комуникативном пројекционалу игра пресупозиција (презумпција, априорна информација). Њој је супротна асерција (елемент смисла који није пресупозиција јесте асерција) у том смислу што се ради о неексплицитној информацији.

Једно од централних питања у овоме пројекционалу јесте како се на комуникативном плану одражава референција – однос реченице према ономе што она изражава, тј. њена веза са реалношћу. Повезаност комуникативне перспективе реченице и логичке перспективе реченице се састоји и у томе што је референција корелативна са комуникативном ситуацијом. Да би се реализовао комуникативни задатак, мора се, прво, идентификовати објекат саопштења (тема) који (а) може бити познат само пошиљаоцу или (б) познат пошиљаоцу и примаоцу.

И кореференција је важна у логичко-комуникативном пројекционалу. Она се веже за старо (тему) те помаже да се оно максимално рационално, језички коректно и стилски дотјерано изрази. Њоме се елиминишу понављања и појачава разноврсност казивања. Она се заснива на кретању информације од старог ка новом, од теме ка реми те често представља својеврсну ретроспекцију, нпр. када иза именице (именског исказа) слиједи замјеница која изражава исти предмет: *Пейшар // себе сматра најаметнијим.* Овдје *Пейшар* и *себе* означавају исту особу па стога кажемо да је замјеница *себе* кореферентна именици *Пейшар*. Кореферентни елементи се комуникативно цијепају – један се тематизује (*Пейшар*), а други рематизује (*себе*).

10. Семантичко-комуникативни пројекционал. Реченица представља синтаксичку јединицу која има одређено значење и смисао, тачније то је сложен знак којим се изражава нека ситуација (денотат, догађај, стање ствари). За разлику од лексема, чији је денотат елемент стварности, денотат реченице је ситуација. Реченица указује на стање ствари, именује збивање, изражава ситуацију, саопштава о цијелом или парцијалном догађају. Стога се ова синтаксема може сматрати, као и ријеч, номинативном јединицом. Из таквог угла посматрања настаје семантичка перспектива. Довођењем у везу значења и комуникативне оријентације настаје семантичко-комуникативни пројекционал.

Семантичка перспектива реченице садржи, прије свега, номинативни и предикатски дио. Реченично структурно језгро чини предикат (семантички предикат) око кога се групишу остале комуникативне компоненте – аргументи (агенс, пацијенс, адресат...). Основни однос у реченици образују субјекат и предикат. Та веза може бити експлицитна и имплицитна. Екс-

плицитан однос подразумева да су формално изражена оба члана. У имплицитном односу формализован је само један члан – субјекат или предикат.

У семантичко-комуникативном пројекционалу носиоци комуникативног дуализма (тема и рема) ступају у интеракцију са члановима семантичког дуализма (семантичким субјектом и семантичким предикатом). Али то прожимање није аутоматизовано у том смислу да поједини елементи семантичке структуре заузимају искључиво једну комуникативну позицију и обрнуто – да је једна комуникативна позиција искључиво везана за одређени члан семантичке структуре. Рецимо, за семантички субјекат је типична функција теме, а за семантички предикат – реме.

Будући да лексичко значење ријечи може да утиче на комуникативну организацију исказа, комуникативна перспектива реченице је повезана са лексичком перспективом. Таква ситуација настаје, рецимо, када одређена ријеч захтијева сложену рему, нпр. уколико је глагол недовољан да изрази комплетну дирестатичку ситуацију (ситуацију која обухвата динамику, релацију и/или статику): а. *Душан // је постојао славан. – Дијете // се понаша чудно. – Сиромаштво // предсјавља велики проблем за неразвијене земље.*

11. Граматичко-комуникативни пројекционал. Посматрањем граматичке структуре реченице као комуникативног феномена настаје граматичко-комуникативни пројекционал. Граматичка перспектива обухвата структурирање (кодирање) и разоткривање (декодираније) односа у реченици. Ова перспектива се може даље рашчлањивати на морфолошку, синтаксичку (конструктивну), трансформативну или површинско-дубинску субперспективу. Свака врста ријечи има одређено комуникативно оптерећење. Једне служе за именовање предмета стварности (именице, замјенице, бројеви, узвици), други за изражавање пасивних карактеристика именованих предмета (придјеви), треће за указивање на активно обиљежје предмета (глаголи), четврте за спајање и повезивање врста ријечи, дакле служе као чиста граматичка средства (приједлози, везници, ријечце). Основно разграничење између њих тиче се функције референције (идентификације, таксономизације и номинације) и предикације. Референтну функцију имају углавном имена (именице и замјенице долазе у функцији идентификације), а као главно средство за изражавање предикације служе глаголи, који саопштавају да се нешто дешава са именованим предметима или да се обавља нека активност. Будући да се у морфолошкој перспективи сви односи свде на повезивање двију главних врста ријечи (именица и глагола, односно имена и глагола), централно питање у морфолошко-пројекционалу тиче се комуникативног удјела глагола и именице.

12. Прагматичко-комуникативни пројекционал. У овоме бипројекционалу прожима се тематско-рематска организација и прагматичка обојеност исказа. Свака реченица је на одређен начин прагматички маркирана. Посматрање реченице као извора информације о пошљаоцу и његовим језичким и ванјезичким карактеристикама генерише прагматичку пер-

спективу. Она представља поглед на реченицу као на комплекс који одражава врсте територијалног раслојавања језика (дијалекте, говоре, нарјечја), видове социјалног рашчлањивања језика (жаргон, арг, тајне језике, шатровачки говор и сл.), разлике у изражавању жена и мушкараца, старосних група и микросоцијума (ефемерних група као што су путници у возу, пацијенти у ординацији и сл.). Стога се ова перспектива концентрише на а) територијалну, социјалну, полну, старосну, групну... маркираност, б) функционалностилску обојеност, в) експресивност и г) индивидуалнојезичку специфичност. Таква информација може бити експлицитна и имплицитна. Нпр. у реченици: *Сјуиџра // се очекују њадавине* тема *сјуиџра* носи информацију о поријеклу говорног лица и(ли) о територијалној маркираности његовог израза.

13. Текстуално-комуникативни пројекционал. Реченица се може посматрати као дио ширег контекста. Такав угао посматрања даје текстуалну перспективу реченице. У тексту реченица добија смисао и настаје структурно јединство реченице. Текст представља комплексну пројекцију стварности или њеног фрагмента. Он (текст), као и реченица, има почетак и крај те може бити ужи и шири. Свака реченица стоји у неком окружењу, односно иза и(ли) испред ње долази друга реченица. При томе се може говорити о лијевом контексту (оно што претходи) и десном контексту (оно што слиједи). Шири контекст образује више реченица. Типичан примјер је пасус или одломак. Реченица која се налази на почетку припрема, наговјештава и на неки начин диктира избор и организацију наредне реченице, односно наредних реченица. Текстуална перспектива једне реченице настаје унутар ширег контекста на бази комуникативне перспективе претходне реченице – оне се наслањају једна на другу, међусобно се повезују и корелирају. Антериорна реченица садржи или наговјештава (припрема), експлицитно или имплицитно, оријентацију која ће бити реализована у постериорној реченици. Свака се реченица уклапа у шири контекст и ствара своју сопствену пројекцију, састављену од двије перспективе – глобалне (макротекстуалне) и индивидуалне (микротекстуалне). У почетној позицији реченица увијек врши, поред других, уводну функцију или интродукцију. Њоме се отвара простор за појаву наредних реченица. Тако долази до прожимања текстуалне и комуникативне перспективе и стварања текстуално-комуникативног пројекционала.

DAS SYNTAKTISCHE PROJEKTIONAL

1. Es gibt zwei Hauptkorrelationssysteme: das Interaktional und das Projektional. Ersteres stellt das System der Beziehungen, der Formen, der Bedeutungen, der Funktionen und der Kategorien in syntaktischen Einheiten (Syntaxemen), dar, letzteres bildet besondere Perspektiven: durch die Vereinigung zweier Perspektiven (z.B. der logischen und der grammatischen)

entsteht das syntaktische Biprojektional, durch die Wechselwirken von die Perspektiven entsteht das Terprojektional usw.

Außer dem Interaktional und dem Projektional existiert noch ein Korrelationsmegasystem – das Kategorial. Während das Projektional und das Interaktional keine Beschränkungen in der Beziehung aufweisen, erfasst das Kategorial nur das, was kompatibel ist.

Durch die Vereinigung des Interaktional, des Projektional und des Kategorial entsteht eine endgültige Konstruktion – das Korrelational.

2. Der Satz ist eine sprachliche Einheit, die verschiedene Standpunkte gewährt. Den Blick auf einen dieser Aspekte oder auf die Komplexe, die er gründet, nennt man Perspektive. Der Satz öffnet mehrere globale Perspektiven, in erster Linie informative, logische, semantische, kommunikative, grammatische und pragmatische. Diese Perspektiven durchdringen einander, werden miteinander verflochten und schaffen das komplizierte System der Beziehungen.

Durch die Vereinigung der kommunikative Perspektiven mit einer andere entsteht das kommunikative Biprojektional. So wird das, informativ-kommunikative, logisch-kommunikative, semantisch-kommunikative, grammatisch-kommunikative, pragmatisch-kommunikative usw. Projektional geschaffen.

Branko Tošović

Вера Васић
Нови Сад

ХИЈЕРАРХИЗАЦИЈА ПРЕДИКАТА И ТИПОЛОГИЈА СУБОРДИНИРАНИХ КЛАУЗА

Минимална дефиниција сложене реченице гласи: сложена реченица је дво(п-ти)предикатска структура, а оперативна дефиниција предиката да је то глагол у личном глаголском облику.¹ У зависности од лексичке семантике глагола предикат може бити прост – једнолексемски, и сложен – дво/вишелексемски, при чему у другом случају бар један конституент мора бити у личном глаголском облику. У копулативном типу сложеног предиката предикатив може бити и клауза,² која је функционално једнака било ком предикативу детерминативног типа. Предикатив модалних и фазних глагола може бити структура типа клаузе (везником да + имобилни презент) или инфинитив у случају идентичности агенса.³ Гледано са морфолошког становишта овде се примењује поступак лексикализације, а не граматикализације, и то у случају модификације модуса обавезно, а модификације аспекта необавезно, будући да се као конкурентна форма дволексемском предикату јавља префиксирани глагол.

У складу с традиционалном дефиницијом субјекта као теме исказа, у структури **cl1 (P1 (adverb/nomen+cop) + cl2 (да/што+P2))** клауза уведе-

¹ С обзиром на ограниченост обима овога саопштења литература је навођена врло селективно. Како је дата тема у сербокроатистици свестрано разматрана, јасно је да окосницу овог саопштења чини богата синтаксичка литература, којој су у темељу радови Томе Маретића и Аугуста Мустаћа, а од новијих радова посебно радови Милке Ивић, Павице Мразовић, Ксеније Милошевић, Љубомира Поповића, Иве Прањковића, Милорада Радовановића, Милоша Ковачевића и Владиславе Петровић.

² У копулативном типу предиката као предикатив јавља се асиндентска клауза, по правилу с имобилним глаголским обликом, и при том често фразеологизирана – *што/он је буди боџ с нама*, или синдентска, тзв. комплементна клауза – *што је да човек љолуди/он је да ше боџ сачува*, или неуведена релативна клауза – *што је како само можеш љожелети*.

³ Уп. Ивић, М. (1970) „О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици с везником да”, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XIII/1, 43–54.